

על גרשם שלום

תריסר מאמרים

יוסף דין

מרכז זלמן שזר
לתולדות ישראל

יוסף דן

על גרשם שלום: תריסר מאמרים

יוסף דן

על גרשם שלום

תריסר מאמרים

מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל
ירושלים

עוזרת מחקר: נעמה בן־שחר
התקנה: נעה שליטין
הפקה והבאה לדפוס: יחזקאל חובב

ספר זה יוצא לאור בסיוע
משרד התרבות והספורט – מינהל התרבות והאמנויות

מסת"ב 0-272-227-965-978

מספר קטלוגי 185-596

© כל הזכויות שמורות למרכז זלמן שזר לתולדות ישראל (ע"ר), תש"ע

אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו, בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני או מכני, לרבות צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור.
סדר ועימוד: מרכז זלמן שזר

לוחות: מכון האופסט שלמה נתן; הדפסה: דפוס גרפית בע"מ
כולם בירושלים

תוכן העניינים

7	פתח דבר
9	פרק ראשון משנתו ההיסטורית של גרשם שלום
18	פרק שני ספריית גרשם שלום בתורת הסוד היהודית
35	פרק שלישי גרשם שלום ולימודי הקבלה באוניברסיטה העברית
57	פרק רביעי הספר שבו נפרדו דרכיהם של החוקר והמקובל
62	פרק חמישי גרשם שלום: בין היסטוריה להיסטוריוסופיה
106	פרק שישי מן הסמל אל המסומל: להבנת "עשרה מאמרים בלתי היסטוריים על הקבלה" לגרשם שלום
126	פרק שביעי האם היה גרשם שלום חוקר קבלה או סנגור הציונות?
133	פרק שמיני גרשם שלום, חבורת ארנוס ו"הדת שלאחר הדת"
174	פרק תשיעי גרשם שלום וחידת ספר הבהיר
213	פרק עשירי שלום בבי שותפי: עיון בספרים חדשים על גרשם שלום
227	פרק אחד עשר קבלה, קבלה נוצרית וחקר הקבלה
237	פרק שנים עשר השבתאות והעידן החדש בתולדות ישראל
251	מקור פרסומם הראשון של מאמרי הקובץ

פתח דבר

הקובץ המוגש בזה כולל מבחר מן המאמרים שפרסמתי בשלושים השנים האחרונות על מפעלו ההיסטורי של גרשם שלום. רובם נכתבו לאחר פטירתו ונועדו להציג את מורשתו המחקרית והרעיונית. רוב המאמרים נדפסו לראשונה בכתבי עת ובמסגרות מחקריות ומיעוטם בעיתונות. המאמרים מתייחסים לשלושת תחומי פעילותו העיקריים של שלום: המחקר ההיסטורי בתולדות תורת הסוד היהודית ושלוחותיה, ההוראה באוניברסיטה העברית ותרומתו להתפתחותה של האקדמיה הישראלית, והקמתה של הספרייה המקיפה של הכתבים הנדפסים בתורת הסוד היהודית. משום כך כללתי בקובץ את דברי המבוא שכתבתי לכרכי הקטלוג של ספריית שלום, שבהם תיארתי את תולדותיה ומבניה של ספרייה זו, שהיא, בלי ספק, מפעל רב־חשיבות. אכן, שלום הוריש לדורות הבאים אוסף מלא של חיבורים בתורת הסוד היהודית שהוא קיבץ במשך למעלה משישים שנה, ואוסף זה עומד עתה לרשות החוקרים והקוראים באולם קריאה מיוחד בבית הספרים הלאומי בירושלים. נכללת כאן גם סקירה על פועלו של שלום במערכת ההוראה של האוניברסיטה העברית, שהוא היה אחד מראשוני מוריה, סקירה שנתפרסמה בכרך השני של "תולדות האוניברסיטה העברית בירושלים". מאמרים אחרים עוסקים בסוגיות מרכזיות במשנתו ההיסטורית של שלום: תפיסתו את נתיבי הסימבוליקה הקבלית, התמודדותו עם חידותיו של החיבור הראשון של הקבלה "ספר הבהיר", גישתו לתופעה המורכבת של הקבלה הנוצרית, והניתוח של תנועת השבתאות ומעמדה בתולדותיו של עם ישראל. שני מאמרים עוסקים בתפיסתו של שלום את עבודתו המחקרית, מבחינה מתודית ומבחינה עניינית, ושניהם באים כתשובה למבקרים: ההבחנה בין מחקר היסטורי לעבודה היסטוריוסופית – כתשובה להשגותיו של אליעזר שביד על מחקריו של שלום; ותפיסתו של שלום לגבי ייעודו של המחקר – תשובה להשגותיו של ואסרסטרום בעניין "הדת שלאחר הדת".

שורות אלה נכתבות בשעה שאני מסיים את הכנתו של הכרך השביעי של "תולדות תורת הסוד העברית", סדרה היוצאת לאור במרכז זלמן שזר בירושלים. כרך זה עוסק בחוגי המקובלים הראשונים בפרובנס ובספרד בסוף המאה השתים עשרה ובראשית המאה השלוש עשרה. כשאני מתבונן במסקנות שהצגתי בפני קוראיהם של כרכי הסדרה, מתברר לי כי היה עלי לחלוק על משנתו של שלום בסוגיות מרכזיות בענייני ספרות ההיכלות והמרכבה, חוגיהם של בעלי הסוד באשכנז וראשוני המקובלים (דוגמה למחלוקת מעין זו מוצגת כאן במאמר על "ספר הבהיר"). אין ספק כי פרקים רבים

במשנתו ההיסטורית של שלום צריכים עיון מחודש ותיקון, ולעתים אף יש לבנות את הדברים מחדש מן היסוד. ואולם קובץ המאמרים המוגש בזה עוסק ביסודות הקיימים, המוצקים, שבמורשתו של שלום: דרישתו לדהות כל ניסיון של אפולוגטיקה או של פנייה אידאולוגית במחקר ההיסטורי, הקפדתו על מתודיקה היסטורית-פילולוגית שיטתית, וצמידותו המתמדת לטקסטים ולמחקרם מתוך ראיית ההקשר ההיסטורי בפרספקטיבה רחבה.

כימות דור חלפו מאז פטירתו של גרשם שלום בשנת 1982, ודומה שהעניין באיש ובמשנתו איננו דועך. אנו עדים לזרם נמשך והולך של פרסומים מכתביו – מחקרים, איגרות ויומנים – ושל מחקרים המוקדשים לסוגיות מרכזיות במשנתו, בעיקר באירופה ובארצות הברית. קובץ זה נועד להציג היבטים אחדים בעבודתו של שלום, וקצתם מיוסדים על ההיכרות האישית ועל העבודה לצדו במשך עשרות שנים. אני מקווה שהפרסום המחודש של מאמרים אלה יוסיף להעמקת ההבנה של תרומתו הייחודית של גרשם שלום לתרבות ולמדע בישראל במאה העשרים.

ברצוני להודות לכל הגופים שנתנו את רשותם להדפסת פרקי הספר ולכתבי העת שבהם פורסמו המאמרים לראשונה. תודה לאנשי מרכז זלמן שזר, למנכ"ל מר צבי יקותיאל, למרכזת הפרסומים גב' מעין אבינרי-רבהון, ולמר יחזקאל חובב, המביא לבית הדפוס. תודה מיוחדת לגב' נעמה בן-שחר, עוזרת המחקר שלי, על הסיוע והעבודה המשותפת.

פרק ראשון

משנתו ההיסטורית של גרשם שלום

א

ייחודה של משנתו ההיסטורית של גרשם שלום ו"ל הוא בשילוב הנדיר בין הספציפי לבין הכולל. מצד אחד מתרכזים מחקריו של שלום כמעט באופן בלעדי בתחום המיסטיקה היהודית, תחום שעד היום נראה כצר ואוטורי, ולא כל שכן בשעה שהחל את מפעלו, כאשר תחום זה נראה צדדי, בלתי חשוב ומוזולזל. ומצד שני, האימפליקציות של מסקנותיו של שלום במחקריו אלה מקיפות את כל תחומי המחשבה היהודית, תרבות ישראל, ההיסטוריה של עם ישראל, ואף יש להן פועל יוצא משמעותי ומרחיק לכת למדעי הדתות, לתולדות הנצרות ולתולדות הגנוסיס. משנתו משתלבת בתמונת היצירה האנושית בכללה כפי שהיא מצוירת במתודה של תולדות הרעיונות. שלום הוכיח במשך שישים שנה של עבודה מחקרית רצופה, מקיפה ושקדנית כי ההתרכזות בפרטים, השקידה על מיצוי של תחום על כל צדדיו, הקפדנות חסרת הפשרות בפתרון בעיות ביוגרפיות וביבליוגרפיות הקשורות לעתים באישים ממעלה שנייה ושלישית מבחינת מעמדם ההיסטורי אינן הופכות את המשנה ההיסטורית למשנית וצדדית, אלא דווקא להפך: גילוייה של האמת ההיסטורית ולו גם בתחום צר לכאורה, יש לה אימפליקציות מתרחבות והולכות המקיפות הן את התרבות הלאומית שבתוכה נוצרה אותה יצירה והן את הבנת היצירה האנושית בכללה. קשה למצוא בתולדות המחקר במדעי היהדות בדורות האחרונים יצירה מחקרית שעשויה הייתה, על פני השטח, להיקלע לסכנה של טריוויאליות, ואשר בכוח היוצר ההיסטורי הכביר של שלום הפכה ליצירה המחקרית ההיסטורית האוניברסלית ביותר שנוצרה עד עתה בתחומי מדעי היהדות בדורותינו. בסקירה זו אני מבקש להבליט דוגמאות אחדות לתרומתו ההיסטורית המיוחדת של שלום, ולהצביע הן על תפיסותיו המתודיות והן על מקצת מן התכנים העיקריים שעלו ונתבררו מתוך מחקריו.

ההיקף הכרונולוגי של תחומי מחקריו של שלום אין לו דומה בתולדות המחקר במדעי היהדות במאה הנוכחית. עיסוקו בראשיתה של המיסטיקה היהודית ובספרות ההיכלות והמרכבה הוא מחקר בעל השלכות לגבי הבנתה של תקופת המשנה והנחת היסודות

* מאמר זה נכתב סמוך לפטירתו של שלום בשנת תשמ"ב ופורסם ב"ציון" באותה שנה.

פרק ראשון

להלכה היהודית לדורותיה, ואף לדמויותיהם של אישים מרכזיים בעולם זה – כר' עקיבא ור' ישמעאל. מחקרו הכרונולוגי המפורט של שלום בתחום זה (שעליו הוסיף פרופ' שאול ליברמן ז"ל) הוכיח כי יסודותיה של המיסטיקה העברית הקדומה הונחו באותה תקופה שבה נתגבשה המשנה, וכי הממד המיסטי הוא ממד רב משמעות להבנתן של אגדות שבתלמוד ופרשיות רבות בספרות המדרש. מעטות מקביעותיו של שלום נתקלו בהתנגדות רבה כל כך, כמו הצעתו לכנות את המיסטיקה של ההיכלות והמרכבה בשם "גנוסיס יהודית". רבים הצביעו על ההבדלים הבולטים בין מיסטיקה זו לבין רעיונות היסוד של הגנוסיס הנוצרית כפי שהם ידועים מכתבי אבות הכנסייה, החולקים על הגנוסטיקאים, ומן הספרות הנחקרת והולכת של הגנוסטיקאים הנוצרים עצמם. שלום נתקל כאן באותה אי-הבנה שבה נתקל הכינוי "מיסטיקה יהודית" ככינוי לקבלה בכללה: היו שטענו כי תורת הזוהר, תורת קורדובירו ושכמותו, אינה מיסטיקה כלל, אלא זוהי תאוסופיה בעלת גוון סימבולי מיוחד. ואולם, שלום הדגיש את המילה "יהודית"; נטייה גנוסטית היא תופעה כללית, המקבלת גוון מיוחד ושונה בכל מקום שהיא מופיעה בו, והגנוסיס היהודית שונה באופייה במידה ניכרת מזו הנוצרית, כשם שהמיסטיקה היהודית שונה באופייה במידה ניכרת מן המיסטיקה הנוצרית. הנוהג המקובל, לכנות בשם "מיסטיקה" סתם את המיסטיקה הנוצרית ואת הדומה לה, ובשם "גנוסיס" סתם את הגנוסטיקה הנוצרית וכל הדומה לה, לא נתקבל כלגיטימי בעיניו. יש להבין את הגנוסטיקה היהודית בתוך המסגרת היהודית המיוחדת, ורק כך לשפוט את מידת הלגיטימיות של הכינוי, והוא הדין לגבי מיסטיקה – רק ההקשר של תרבות ישראל יכול לאפיין את קווייה הייחודיים של המיסטיקה היהודית, ולא מידת הדמיון לקו אופי זה או אחר שבמיסטיקה הנוצרית.

מחקריו בספרות ההיכלות והמרכבה שילבו מיסטיקה יהודית קדומה זו במערכת המחקר של אחת התקופות התוססות ביותר בתולדות הדתות, התקופה שבה נוצרו יצירות מרכזיות בספרות החיצונית, ספרות המגילות הגנוזות, ראשית הנצרות וראשית הגנוסיס הנוצרית. אין ספק שהמחקר בתחום זה טרם נסתיים, אך כיום לא יתואר מחקר היסטורי מסכם של תקופה זו בלא היוזקות למסקנותיו של שלום וביורויו המעמיקים בצדדים הטקסטואליים, הביבליוגרפיים, הלשוניים והרעיוניים של משנתם של יורדי המרכבה.

אחת הבעיות שהטרידה את שלום ביותר הייתה זו של הקווים המקשרים בין המיסטיקה הקדומה בתקופת התלמוד לבין התעוררותה של הקבלה באירופה הנוצרית בשלהי המאה השתים עשרה. בסיכומים האחרונים של תולדות הקבלה אשר כתב, בעיקר בערך "קבלה" באנציקלופדיה יודאיקה האנגלית, הקדיש מקום רחב יחסית לבירור השתלשלות הדברים במאות השנים החוצצות בין שני התחומים. אחד ממחקריו האחרונים בעניין זה הוא פרסום הטקסט של הבדלה דר' עקיבא, חיבור סוד ומאגיה

שחלקו בעברית וחלקו בארמית, שנוצר ככל הנראה בתקופת הגאונים; מחקר זה ראה אור בכרך היובל, הכרך החמישים, של תרביץ, כתב העת שבו פרסם ממחקריו הראשונים לפני חמישים שנה.

ב

שלום הדגיש בכל מחקריו כי ראשיתה של הקבלה איננה במקום נידח וצדדי, אלא היא פורצת ומופיעה בתקופה של פריחה ותסיסה תרבותית והיסטורית דווקא במרכז, בלב לבה של היהדות הרבנית. ההתנגשות בין הפילוסופיה היהודית, שהביאה עולם מחשבה חדש ליהדות, לבין המסורת הישנה מהווה רקע להופעתו של ספר הבהיר – הספר הראשון של הקבלה שאותו זיהה ותרגם שלום – ולהופעתו של חוג המקובלים הראשון בפרובנס בבית מדרשו של הראב"ד מפוסקירה. עם כל השקידה המופלגת על פרטי פרטים, זיהוי ציטטות וקישור רעיונות המצויים במפורז, שקידה שהביאה לכלל הבנה מסוימת במשנתו המורכבת של ספר הבהיר ובתורתו הסבוכה של ראשון המקובלים, ר' יצחק סגי נהור, תמיד ראה שלום את הדברים על רקע היסטורי רחב הרבה יותר. מצד אחד ניסה תמיד לעמוד על התהליכים התרבותיים המרכזיים, ועל המשמעות של הופעת הקבלה לגבי הפולמוס בין הפילוסופיה ומתנגדיה; גילוי וזיהוי בתחום זה הקנו לנו הבנה חדשה, מעמיקה לאין ערוך, של פולמוס רב משמעות זה. מצד אחר ניסה לחשוף את המקורות והשורשים שמהם ינקו המקובלים את מסורותיהם הסמליות המהפכניות, בעלות האופי הגנוסטי, ששינו את תמונת היהדות בעיני עצמה בהמשך התפתחותה של הקבלה. גם כאן לא כל התשובות מצויות היו בידיו, וכמה וכמה שאלות רחוקות עדיין מפתרון, אך שלום העמיד הן את עובדות היסוד והן את התבניות העיקריות שבתוך מסגרתן נמשך החיפוש אחר התשובות ליתרת השאלות שהותיר אחריו.

מחקריו של שלום בתחומי ראשית הקבלה חשפו עולם יצירה תוסס וסוער, מגוון ורב ניגודים. מיסטיקת הצבעים והמספרים של חוג העיון, חוג יוצרים אנונימי בדרום אירופה בראשית המאה השלוש עשרה, לעומת המיסטיקה ה"נבואית" ובעלת המתח המשיחי, נוסף למיסטיקת אותיות ומספרים מסועפת של אברהם אבולעפיה. המיסטיקה הגנוסטית החריפה של האחים הכהן, ר' יצחק ור' יעקב בני יעקב הכהן, שבחוגם נתגבשה לראשונה תפיסה קבלית דואליסטית מובהקת, יחד עם יצירתו הקדומה של ר' יוסף ג'יקטיליה, מיסטיקה המיוסדת על ספר יצירה ומושפעת מאבולעפיה. החידה המיוחדת של תורת השמיטות של ספר התמונה העסיקה אותו הרבה, בהיותה גוון מיוחד חסר מקבילות מובהקות בחוגים אחרים, ובצדם תורת הסוד של חסידי אשכנז, ר' יהודה החסיד ור' אלעזר מזורמס, שפיתחו בנפרד תפיסת עולם היונקת ממקורות פילוסופיים של רב סעדיה גאון ור' אברהם אבן עזרא, אך גבר בהם גוון מיסטי ב"סודות התפילה" שלהם ובתורת אהבת האלוהים בכתביהם.

פרק ראשון

מחקרו המקיף ביותר של שלום טרם פורסם ואינו מצוי עתה בידינו. זהו מחקר שהחל בו בבואו לארץ, ועסק בו בהתמדה עשרות שנים: מילון הסמלים של ספר הזוהר. ספר הזוהר וכתביו של ר' משה די ליאון עמדו כל השנים במרכז מחקריו, ומילון הזוהר נועד להיות תמצית וסיכום לעמוד תווך זה שבעבודתו. שלום רשם את סמלי הזוהר הפזורים בספר, השווה בקפדנות את דרך הופעתן של אותן מילים בחלקים השונים של הזוהר וחשף מתוך כך את גוני המשמעות. אך לא זו בלבד: לגבי כל סמל רשם את תולדותיו, את דרכי הופעתו בספרות הקדומה, הן המיסטית והן המדרשית והעיונית, ובכתבי המקובלים שקדמו לספר הזוהר. לכך הוסיף גם את דרכי השימוש של מקובלים מאוחרים יותר, וכך נעשה מילון הזוהר לסיכום מפורט ומעמיק של תולדות המחשבה המיסטית ביהדות, לשונה וגוני המשמעות בסמליה. יש לקוות כי ימצא הכוח להביא מפעל אדירים זה לדפוס, ועל ידי כך לאפשר לציבור החוקרים ללמוד את אחד המחקרים המקיפים והמעמיקים ביותר בתולדות מדעי היהדות.

שאלת זמנו ומקומו של מחבר ספר הזוהר הייתה אחת השאלות הקשות שעמן התמודד שלום, ולה הקדיש את הרצאתו בשנת תרפ"ה, שהייתה הרצאת הפתיחה של המכון למדעי היהדות, שנה לפני פתיחתה של האוניברסיטה העברית בירושלים. התחבטותו בשאלה זו הייתה קשה, שכן העצמה הרוחנית הכבירה הגנוזה בספר הזוהר, קשה להלמה עם יצירתו של איש יחיד במשך שנים מספר. המשמעת הפילולוגית הקפדנית שלה התמסר שלום בכל מחקריו היא שסייעה בידו לפתור שאלה זו, ולהעמיד לאחר שנות מחקר רבות תמונה שלמה ומקיפה של מבנה הזוהר, חלקיו, רבדיו, מוקדם ומאוחר שבו, סממניו הלשוניים והטרמינולוגיים, ומתוך כך זיהוי מחברו כר' משה די ליאון, וקביעת הזמן המשוער לחיבורו בשלהי המאה השלוש עשרה. היה זה אחד המבחנים הקשים ביותר שדרשו שילוב מתודי מעמיק בכל ענפי המחקר ומיוזג דיסציפלינות רבות, אולם התוצאה הייתה מרחיקת לכת אף היא: הקביעה הכרונולוגית של רובדי הזוהר השונים פתחה בפני ההיסטוריונים מקור היסטורי עשיר ומגוון לתולדותיה של יהדות ספרד בשלהי המאה השלוש עשרה ובראשית המאה הארבע עשרה (החלקים המאוחרים שבזוהר שנוספו באותה תקופה). כך נתאפשרה הבנה מעמיקה יותר לאין ערוך של המניעים, הלבטים והדחפים שעיצבו את דמותה של התרבות היהודית-ספרדית.

בירור זמנו ומחברו של הזוהר אפשר גם את גיבוש תורת הקבלה גופה במשנתו של שלום, ובשורה ארוכה של מחקרים (רובם פרי הרצאות בחבורת ארנוט בשווייץ) פרש שלום ביריעה רחבה את תפיסותיהם של המקובלים בסוגיות יסוד בתורתם, כאשר בדרך כלל משמש הזוהר כיתד מרכזית, והסקירה כוללת את דרכי ההתהוות של הרעיונות מראשיתם בספרות הקדומה, את גיבושם בזוהר ואת דרכי התפתחותם של הדברים אחר הזוהר. שורת הספרים בשלוש לשונות שצמחה מתוך הרצאות אלה, שהזוהר ותורתו

עומדים במרכז, מהווה תרומה מעמיקה למדע של תולדות הרעיונות בכלל, ודוגמה מופתית לשילוב של חקר היסטורי, חקר רעיוני וחקר פילולוגי במיטבם, וכיצד הם יכולים להצמיח יחד הבנה מעמיקה בסמלים בעלי משמעות כלל-אנושית וכלל דתית. מחקרים אלה, שגם דרך כתיבתם חיונית, סוערת ומרתקת, היא בלי ספק אחת התרומות המרכזיות של שלום למדע הדתות ולתולדות הרעיונות.

ג

הפרשה ההיסטורית המרכזית שהעסיקה את שלום מאז שנות השלושים היא תולדות המיסטיקה היהודית, מקבלת האר"י ועד הגדבכים המאוחרים שבתנועה החסידית. לגבי שלום הייתה זו יריעה אחת, בת קרוב לחמש מאות שנה, שראשיתה בהתפתחות הקבלה ערב גירוש ספרד ובעקבות הגירוש, שיאיה הם בהופעת קבלת האר"י, הופעת השבתאות והופעת החסידות, והיא מאפיינת ומעצבת את תולדות המחשבה היהודית ותולדות ישראל בכלל במאה התשע עשרה ובראשית המאה העשרים. בתוך יריעה מחקרית זו מצויה שאלת דמותם של ימי הביניים היהודיים והתפתחותם לקראת סיומם – ראשיתם של הזמנים החדשים בתולדות ישראל, והניסיון להבין את הדחפים העיקריים שעיצבו את דמותה של היהדות בזמן החדש. אין ספק שבתחום זה תרם שלום תרומה מכרעת להבנה העצמית של עם ישראל, תרומה המהדהדת והולכת גם בימינו.

מעמדה של הקבלה נשתנה ערב הגירוש, מצד אחד בגלל ירידתה של הפילוסופיה היהודית, המתחרה העיקרית של הקבלה בתחום התרבות היהודי-ספרדי, ומצד שני בגלל ההתגברות המתמדת של המתח המשיחי במשך המאה השש עשרה. גורמים אלה הביאו לאט לאט ליציאתה של הקבלה מן המסגרת האוטורית שקבעה לעצמה בימי ר' יצחק סגי נהור ולראשית הופעתה ככוח משפיע ומעצב של התרבות הגלויה, הציבורית, בגלויות ישראל. המגורשים שנדרו לאיטליה, לטורקיה ולארץ ישראל, לירושלים ולצפת, הביאו אתם חיוניות חדשה ודחיפה חדשה, שהביאה להתעוררות רוחנית רחבת ממדים, ושיאה – התפתחותה של קבלת האר"י בצפת במחצית השנייה של המאה השש עשרה. קבלת האר"י, כפי שהסביר שלום, שימשה מענה רוחני רב תנופה, בעל ממדים מיתיים קוסמיים, למשבר העמוק של הגירוש ולתחושת הגלות החריפה שנשאו עמם המגורשים וחילקוה גם עם אלה שלא נפגעו מן הגירוש. קבלת האר"י העבירה את משבר הגלות ללב לבה של האלוהות, וראתה בפעולת התיקון, שנועדה לתקן משבר זה, פעילות משיחית שעיקרה, קודם כול, גאולת האלוהות, ורק כתוצאה מכך גאולת האדם מִישראל.

תורה זו, שיוצריה ביקשו לשמרה בסוד, פשטה במאה השבע עשרה במהירות בכל תפוצות ישראל, עיצבה את דמותן של ספרות המוסר וספרות הדרוש, שזכו לפריחה

פרק ראשון

גדולה בתקופה זו בעקבות התפתחותן בצפת, ויצרה אווירה תרבותית חדשה בעולמה של היהדות, אווירה שבה ניתן ממד היסטורי לפעילות הדתית היום-יומית. הקבלה הפכה פניה, ומעיסוק מתמיד בסודותיו של מעשה בראשית, שעיקרו חזרה אל נבכי הטרום-היסטוריה, נעשתה לכוח מניע ודוחף לקראת סיומה של ההיסטוריה, לקראת הגאולה המשיחית בעלת הממדים המיתיים והאפוקליפטיים.

על קרקע זו, כפי שהורה שלום, נוצר המשבר השבתי. בשורתו של נתן העזתי נקלטה בלבבות משום שקבלת האר"י הכשירה את הלבבות לכך, והשגירה את מושגי היסוד ואת הערכים הרוחניים שמהם ניזונה השבתאות. שנת 1666 ניתנת לתפיסה כשנת הסיום של ימי הביניים וכראשיתם של הזמנים החדשים בתולדות ישראל, שכן האמונה השבתאית הייתה מאורע מסעיר ומעצב לכל קהילות ישראל, מתימן ועד פולין וממצרים עד אמסטרדם. אין מאורע אחר בתקופות הסמוכות שנגע לכל קהילות ישראל באשר הן.

התסיסה המשיחית השבתאית הפכה למשבר רוחני עמוק בשעה שהמיר שבתי צבי את דתו, וחטא חטא חמור ביותר, בייחוד בעולם שרבו בו האנוסים שהצליחו להימלט ולחזור ליהדות. היהדות עמדה בפני בחירה: להאמין לאמת הפנימית, הרוחנית, שבשורתו של נתן העזתי על הגאולה המידית, בשורה המיוסדת על קבלת האר"י שנעשתה כבר ללשון הסמלים היסודית של המחשבה היהודית; או להאמין למציאות ההיסטורית החיצונית, המציגה מחזה בלתי אפשרי של משיח הממיר את דתו. בעוד ההיסטוריונים הקודמים ראו בהמרה את סופה של השבתאות, והתייחסו למאה וחמישים השנים הבאות של קיומה כאל "ספיחים" מוזרים וחסרי טעם, הסביר שלום כי השבתאות כתנועה ממש מתחילה מתוך משבר ההמרה וניזונה ממנו, והיא מייצגת את דבקו של העם בבשורה הפנימית, הרוחנית, מתוך העדפתה על המציאות ההיסטורית החיצונית. היה זה, כפי שקבע שלום, משבר התמימות, ומכאן ואילך איבדה היהדות – הן זו שדבקה באמונה השבתאית והן זו שהתרחקה ממנה – את אותה תמימות שאפיינה את ימי הביניים היהודיים. הזמנים החדשים בתולדות ישראל נפתחו מתוך משבר רוחני פרדוקסלי, וכליידתם כן קיומם, ממשבר למשבר ומפרדוקס לפרדוקס. קשה לפקפק בכך שהבהרתה של סוגיה זו היא אחד ההישגים האינטלקטואליים המזהירים של שלום, ותרומה בעלת חשיבות מופלגת להיסטוריוגרפיה היהודית של הזמן החדש.

הזרמים הרבים והמגוונים של השבתאות המאוחרת, אלה מהם שנשאו אופי חסידי-שמרני, ואלה מהם שנשאו אופי מהפכני ופורק עול, העסיקו את שלום שנים רבות, וגם לאחרונה עסק בגיבוש וסיום מחקריו על התנועה הפרנקיסטית. הדמות הפרדוקסלית של יהדות אנטינומיסטית צוירה על ידו על פי דמויותיהם של אישים בודדים, שעקב אחרי פעילותם בקפדנות בלשית, כגון מחקרו המופתי על משה דוברושקה, שעליו הרצה בקונגרס העולמי למדעי היהדות ופרסמו מעל בימה זו, כמחקרים רבים אחרים

בתולדות השבתאות. שלום הוכיח כי פעילותה של האנטינומיה השבתאית לא הסתגרה בגבולותיה של היהדות, אלא פרצה הרחק מעבר לכך, והשפיעה את השפעתה בתוך עולם אירופי תוסס ומפולג בעקבות המהפכה הצרפתית, המלחמות הנפוליוניות וחלוקותיה של פולין. התזה שהעלה בדבר הקשר בין האנטינומיה השבתאית לפריצת חומות הגטו היהודי מבפנים, שאפשרה את הופעת ההשכלה, הסעירה רבים מקוראיה של המסה "מצוה הבאה בעבירה", שבה הועלתה לראשונה, אך כיום מחוור כי עצם העלאת השאלה תרמה תרומה רבת חשיבות למחקר מעמיק יותר בדמותה ובדרכי התפתחותה של ההשכלה במאה השמונה עשרה ובמאה התשע עשרה.

תפיסה דיאלקטית ומורכבת תפס שלום את החסידות. מצד אחד יש בה משום היענות לאתגר השבתאי שבצלו צמחה התנועה, וממילא שאבה ממנה מקצת מן הדחפים היסודיים שהניעוה; ומצד שני התגובה השמרנית והמשמרת של החסידות, שנטרלה, לדעת שלום, את המתח המשיחי והחליפה אותו בפעילות מיסטית אינדיבידואלית של דבקות בתפילה. הפולמוס סביב החסידות, ההתנגשות עם עולם המתנגדים, ריבוי הגוונים והעדות בתוך החסידות, ומעבר לכל אלה – חידת דמותו וחידת תורתו של הבעש"ט, הוצגו על ידי שלום בקוויהם הכלליים, והם מצפים להמשך המחקר ופירוט התמונה. לפני מפעלו של שלום נתפסה החסידות, הן על ידי שולליה והן על ידי המתרפקים עליה, כתופעה מבודדת, תמוהה: התפרצות המונים פתאומית ובלתי מובנת. מחקריו של שלום קישרוה עם שלשלת המאורעות והמשברים, שראשיתם במתח המשיחי בספרד במאה החמש עשרה, ומכאן ואילך דרך כל הגוונים והתהפוכות של הגירוש, קבלת האר"י, השבתאות והפרנקיזם.

ד

שלושה רבדים למפעלו ההיסטורי של שלום: האחד – עצם דבריו לגבי תולדותיה של המיסטיקה היהודית והתפתחותה במשך אלפיים שנה, קשריה עם תופעות אחרות והמסקנות העולות מכך לגבי תולדות ישראל ותולדות הדתות והרעיונות; הרובד השני – השלכותיו של כל פרט ופרט, עיוני וביבליוגרפי או ביוגרפי, שחשף שלום, ואשר מיצוי משמעותו בכל תחומיה של תולדות המחשבה, תולדות הספרות וההיסטוריה יימשך בוודאי בשדה המחקר עוד שנים רבות; והרובד השלישי – המשמעות הכללית של מפעלו, גישתו המתודית, הפילולוגיה הקפדנית שלו והמסקנות הכוללות לגבי האפשרי והבלתי אפשרי בהיסטוריה, מקומם של פרדוקסים ככוח יוצר בהיסטוריה, ומעמדם של היסטוריונים ונטייתיהם בהבנת ההיסטוריה.

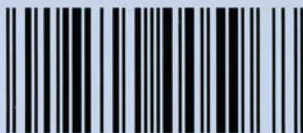
שלום לא היה מוכן לשאת ולא היה מוכן לסלוח לשקרים מוסכמים. בכל משנתו תקף מניעים פסולים, שהביאו חוקרים לקביעות מוטעות ומטעות, לעתים בהריפות מופלגת

על גרשם שלום כולל תריסר מאמרים על תחומי פעילותו העיקריים של גרשם שלום: המחקר ההיסטורי בתולדות תורת הסוד היהודית ושלוחותיה; ההוראה באוניברסיטה העברית ותרומתו להתפתחותה של האקדמיה הישראלית; והקמת ספרייה של הכתבים הנדפסים בתורת הסוד היהודית. המאמרים עוסקים בסוגיות מרכזיות במשנתו ההיסטורית של שלום: תפיסת נתיבי הסימבוליקה הקבלית, התמודדות עם חידותיו של ספר הבהיר, הקבלה הנוצרית, והשבתאות ומעמדה בתולדותיו של עם ישראל. שני מאמרים דנים בגישתו של שלום לעבודתו המחקרית, מבחינה מתודית ומבחינה עניינית, ומציגים את תפיסתו של שלום לגבי ייעודו של המחקר המדעי.

כימות דור חלפו מאז פטירתו של גרשם שלום בשנת 1982 והעניין באיש ובמשנתו איננו דועך. אנו עדים לזרם של פרסומים ממחקריו, מאיגרותיו ומיומניו, מכאן, ולמחקרים על סוגיות מרכזיות במשנתו, מכאן, בעיקר באירופה ובארצות הברית. קובץ זה נועד להציג היבטים אחדים בעבודתו, והוא מיוסד גם על ההיכרות האישית של המחבר עם שלום ועל העבודה לצדו במשך עשרות שנים. הפרסום המחודש של מאמרים אלה יסייע להעמקת ההבנה של תרומתו הייחודית של גרשם שלום לתרבות ולמדע בישראל במאה העשרים.

צילום התמונה: Bern Schwartz

© 1976 Bernard Lee Schwartz Foundation

0 01850000596 8

דאנאקורד 185-596

מחיר מומלץ: ₪ 81.20